
ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ

ՀՏԴ 821.19.0

**ԱՐՑԱԽԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՈԳԴՅԱՆ ՎԵՐԴՅԱՆԻ ԳԵՐԱԳՈՒՑՆ
ԵՐԱԶԱՆՔՆ ԷՐ**

Ключевые слова: Богдан Вердян, полководец Андраник, Согомон Тейлерян, геноцид, мститель, Арцах, свобода.

Key words: Bogdan Verdyan, commander Andranik, Soghomon Teylerian, genocide, avenger, Artsakh, freedom.

Բոգդյան Վերդյանը արդեն հայտնի անուն էր Հայաստանի գրողների միությունում, երբ գրեց իր լավագույն վեպը՝ «Ծաղիկներս մնացին հեռվում»։ Ծնված լինելով Մեծ Հայքի նշանավոր Գանձակ¹ քաղաքի մոտ, որը բոլշևիկների կամքով և Քեմալ Աթաթուրքի թելադրանքով հանձնվել էր նորաստեղծ Ադրբեջանին, ապագա գրողը զգացել է թուրքերի ռասսայական խտրականության ահավորությունը։ Նա 1941-ին ավարտել էր Խ.Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի լեզվագրական ֆակուլտետը և անմիջապես մասնակցել Հայրենական մեծ պատերազմին։ 1943-ին ծանր վիրավորվել է և զորացրվել։ Պարգևատրվել է Հայրենական պատերազմի I աստիճանի շքանշանով։ 1943-44-ին ուսուցիչ է եղել Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզում։ 1944-ին ընդունվել է Խ.Աբովյանի անվան ՀՊՄԻ-ի ասպիրանտուրան՝ հայոց լեզու մասնագիտությամբ։ Դրանից հետո նրա ողջ կյանքը կապված է եղել մանկավարժական մայր բուհի հետ։ 1965-1970 թթ. Բոգդյան Վերդյանը մանկավարժական ինստիտուտի գիտական աշխատանքների գծով պրոռեկտորն էր։ 1970-ին սիրված դասախոսն արդեն ուներ բանասիրական գիտությունների դոկտորի աստիճան և պրոֆեսորի կոչում։ Նա լայն հետաքրքրությունների տեր մարդ էր և մտավորական էր բառի իսկական

¹ Ֆրանսիացի նշանավոր հայագետ Մեն-Մարտենը մեզ է ավանդել Գանձակ քաղաքի անվան բացատրությունը։ Նրա կարծիքով Գանձակ տեղանունն առաջացել է հայերեն *գանձ* բառից, որովհետև անկասկած այդպես է կոչվել հայոց հին թագավորների գանձերն այդ քաղաքում պահվելու պատճառով (տե՛ս J.-A. Saint-Martin, Mémoires historique et géographique sur l'Arménie, t.I, Paris; 1818, p.150).

իմաստով: Ջերմ էր իր ուսանողների հետ, և պատահական չէ, որ գրեց «Երրորդ կուրսը» վիպակը (1975թ.), որը դարձավ ուսանողության սիրելի գիրքը: Հիանալի վեպ էր նաև «Լեռների որդին», որը 1965-ին Մոսկվայում հրատարակվեց նաև ռուսերենով:²

Այսօրվա նման հիշում եմ 1965 թվականի ապրիլի 24-ը, երբ հայ մտավորականները, նրանց թվում Սիլվա Կապուտիկյանը, Երևանի Լենինի անվան հրապարակում՝ կառավարական շենքի առջև, բողոքի ցույց էին կազմակերպել՝ նվիրված 1915 թվականի Հայոց ցեղասպանության մեկ ու կես միլիոն նահատակների հիշատակի օրվան:

Մի քանի օր էր անցել այդ օրվանից և Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ընթերցասրահում հայտնվեցին մի քանի երիտասարդ գիտաշխատողներ՝ բոլորը խուզած մագերով:

Հավանաբար հենց այդ իրադարձություններն ազդակ դարձան Բոգդան Վերդյանի համար գրելու իր լավագույն վեպը՝ նվիրված երկու երանելի հայորդիներին՝ Անդրանիկ գորավարին ու Սողոմոն Թեհլերյանի³ (1969թ.): Արցախյան շարժման առաջին տարիներին գրողը վերահրատարակեց «Ծաղիկներս մնացին հեռվում» վեպը՝ որոշ բարեփոխումներով:

Սողոմոն Թեհլերյանի անունը հավերժորեն պահվելու է ցեղասպանությունների դատապարտման միջազգային աղբյուրներում՝ որպես արդար ցասման ու վրիժառության մարմնացում:

2003 թվականին Միացյալ Նահանգների մարդու իրավունքների պաշտպան Սամանտա Պաուերը հրատարակեց «Դժոխսային խնդիր» ծավալուն հետազոտությունը՝ նվիրված ցեղասպանությունների պատմությանը: Այդ գիրքը սկսվում է աշխարհի առաջին՝ Հայոց Մեծ եղեռնին նվիրված էջերով, Սողոմոն Թեհլերյանի և ԱՄՆ-ի 1915-1916 թթ. Թուրքիայի դեսպան Մորգենթաուի կերպարներով ու երկուսի դիմանկարներով:

² Բոգդան Վերդյանի գրքերից են՝ «Քեզ համար Լենինգրադ», Երևան, 1951, «Ինչպես է գալիս երջանկությունը», Երևան, 1958, «Բարդ ստորադասական նախադասության շարահյուսություն», Երևան, 1970, «Այրվող ալիքներ» (եռագրության առաջին գիրք), Երևան, 1977, «Երկխոսություն» (եռագրության երկրորդ գիրք), Երևան, 1980, «Արտակարգ դեսպաններ», Երևան, 1985:

³ Անտարակույս առաջին հերթին Բ.Վերդյանն օգտվել է հետևյալ երկու գրքերից՝ 1) «Վերհիշումներ» (Թալեաթի ահաբեկումը), Կահիրե, 1956, 2) «Դատավարություն Թալեաթ փաշայի», սղագրական զեկուցում, Վիեննա, 1921:

Հենրի Մորգենթաուն 1915-ին Վաշինգտոն ուղարկած զեկույցում գրում է, թե Թուրքիայում իրականացվում է հայոց ազգի համակարգված ոչնչացում:⁴

Գրքում առկա է նաև Մորգենթաունի և 1915 թվականին Թուրքիայում ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի երկխոսությունը: Երբ Մորգենթաուն Թալեաթին մեղադրում է, թե հայերի տեղահանումը ակնհայտ ցեղասպանություն է, Թալեաթը հարցնում է. «Ինչու՞ եք հետաքրքրվում հայերով: Դուք հրեա եք, այս ազգը քրիստոնյաներ են: ...Ինչու՞ չեք թողնում այդ քրիստոնյաների հետ վարվել այնպես, ինչպես մենք ենք ուզում»: Մորգենթաուն պատասխանում է. «Կարծես թե Դուք չեք գիտակցում, որ ես այստեղ եմ ոչ որպես հրեա, այլ որպես Միացյալ Նահանգների դեսպան»:⁵

Սամանտա Պաուերը հստակ բացատրում է, թե ինչու Սողոմոն Թեհլերյանը սպանեց Թալեաթին: Նա պատմում է, որ 1915 թվականի հունիսին Սողոմոն Թեհլերյանի հայրենի բնակավայրը լիովին դատարկվում է և վերջինս իր ընտանիքի անդամների հետ քշվում է անապատ: Հայ տեղահանվածները թվով 20.000 հայեր էին: Քարավանի մեջ էին Սողոմոնի մայրը, երկու քույրերը՝ քույրերից մեկն իր հետ տանում է 2 և կես տարեկան երեխային: Նրանց հետ էին նաև եղբայրները՝ 22 և 26 տարեկան: Հայ գաղթականների ճամփորդությունը լի էր սարսափներով: Ասկյարները Թեհլերյանի աչքի առաջ քարավանից դուրս են քաշում և թփերի հետևում բռնաբարում ու սպանում նրա քույրերին, հետո նրա աչքի առաջ կացնահարում են 22 տարեկան եղբոր գլուխը, կրակում են մոր վրա և խփում Սողոմոնի գլխին: Բոլորին սպանելուց հետո՝ թուրքերը հեռանում են: Սողոմոն Թեհլերյանը, սակայն, մեռած չէր, և երբ արթնանում է մեռած մարմինների մեջ, տեսնում է, որ 20.000 հոգուց բաղկացած քարավանից միայն ինքն է մնացել կենդանի:⁶

Բոգդան Վերդյանը հետաքրքիր խորագիր է ընտրել իր վեպի համար՝ «Ծաղիկներս մնացին հեռվում»: Ծաղիկները, որոնցով այնքան հարուստ էր Արևմտյան Հայաստանը, խորհրդանշում են և՛ հայերի կորցրած ծաղկանկար հայրենիքը, և՛ նրա նահատակ անմեղ գոհերին՝ մանուկներին, կանանց, աղջիկներին, երիտասարդներին, ծերերին:

Այս ալլաբանական ընկալումը պարզաբանում է Ջոնին, որի հայրը Աբդուլ Համիդի ջարդերից փախած ապաստանել էր Նյու Յորք քաղաքում՝

⁴ Samantha Power, A Problem from Hell, New York, 2003, p.7.

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում, էջ 3-4:

հայրենիքից իր հետ տանելով միայն ջրի կուլա: Հայրը շարունակ կարոտում էր և՛ հայրենի ջրին, և՛ իր ծննդավայրի բնաշխարհին՝ ծաղիկներին, ծառերին, խոտերին, լավաշ հացին:

Բոգդան Վերդյանը «Ծաղիկներս մնացին հեռվում» վեպում երևան է հանել գրողի պատմաքաղաքական ճշգրիտ գիտելիքների հարուստ պաշարը: Նրա գրչի տակ մեր աչքի առաջ կանգնում է Արևմտահայաստանի հայերի ողբերգական ճակատագիրը՝ սկսած Աբդուլ Համիդի ջարդերից, մինչև 1921 թվականը՝ մինչև Թալեաթի սպանությունը:

Պարզորոշ երևում է, թե ինչ դժոխային տարիներով է անցել հայ ժողովուրդը, որի ազատասիրական ձգտումներն ավարտվել են ցեղասպանությամբ: Հայերի ոչնչացմանը նպաստել է նաև Ռուսաստանում կատարված Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը, որի հետևանքով Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնող հայկական նահանգների մեծ մասը տրվեցին Թուրքիային և Ադրբեջանին:

«Ծաղիկներս մնացին հեռվում» վեպում բավականին հատվածներ նվիրված են Անդրանիկ գորավարի և նրա կամավորական ջոկատների ազատագրական կռիվներին: Թուրքերի և Անդրանիկի կամավորական ջոկատների բախման մարտական տեսարանները նկարագրվում են վարպետորեն: Դրանից երևում է, որ Բ.Վերդյանը Մեծ հայրենականի ժամանակ եղել է գործող բանակում: Մարտական բախումներին մասնակցում են Սողոմոն Թեփլերյանը և Ջոնին, որը եկել էր Նյու Յորքից: Հենց այդ երկուսն էլ հետագայում զինվորագրվում են Մեծ եղեռնի գլխավոր հանցագործներին ահաբեկող «Նեմեսիս» գործողության խմբին: Վեպում պատկերված է, թե ինչպես թուրք սակյարները հայ սպանված կանանց մատներից հանում էին մատանիները և ամեն տեսակի զարդերն ու ոսկի ատամները: Ամայացած հայկական քաղաքներում ու գյուղերում թուրքերը տենդագին որոնում էին ոսկի:

Սպանությունների կողքին թուրքերն իրականացնում էին նաև հայերին թուրքացնելու գործընթացը: Դրա լավագույն ու խոսուն օրինակը վեպի վերջում հանդես եկող Ալի բեյն է, որը գիտի իր գտարյուն հայ լինելու մասին ու գաղտնի ձևով օգնում է «Նեմեսիս» խմբի անդամներին:

Հայոց Մեծ եղեռնը թուրքերն արդարացնում էին՝ ապավինելով Ղուրանին. «Ղուրանն ասում է գյավուրի ինչքը քոնն է»:⁷

«-Ջիհա՛թ,- գոչեց մոլլան և գոտկատեղից հանեց յաթաղանը: Արև էր, բայց ոչ ոք չէր նայում արևին, կար միայն յաթաղանը՝ սառած մի

⁷ Բ.Վերդյան, Ծաղիկներս մնացին հեռվում, Երևան, 1990, էջ 162: Այսուհետև վեպից բերվող մեջբերումների էջերը կնշվեն վերևում – Ա.Դ.:

լուսնեղջյուր, որ իր ետևից տանում էր ամբոխը՝ ինչո՞ւնե՞րի պատասխանը չգտած, անհայտի, անորոշի դեմ գազազած մարդկանց: Գլխաբաց էին և փափախներով, և աչքեր, որոնք փնտրում էին չունեցածը, հայի զնգացող ոսկին, հայի կայքը, հայի տուն ու տեղը, որ փայլատակում էր բարձունքից ու կանչում էր՝ արի՛, տիրացի՛ր, արի...» (էջ 163):

Թուրքիայի հայաջինջ պետական քաղաքականությունը դարավոր արմատներ ուներ: Տարիների ընթացքում նրանք ոչնչացնում էին ամեն հայկականը՝ փոխելով անգամ աշխարհագրական տեղանունները. Բաղեշը դառնում էր Բիթլիս, Կարինը՝ Էրզրում, Եղեսիան՝ Ուրֆա և այլն:

Բ.Վերդյանը պատկերել է, թե ինչպես Անդրանիկի զինվորները քրիստոնեական վերաբերմունք ունեին թուրք կանանց ու երեխաների նկատմամբ:

Պատկերելով հայերի ցեղասպանությունը՝ գրողը վեպի հերոսուհիներից մեկի՝ Լորանայի կերպարով ներկայացնում է նաև հրեաներին բաժին ընկած նման ճակատագիրը: Լորանան Սողոմոնին պատմում է, թե իր պապը եղել է Սուվորովի քաջ զինվորներից, բայց նրան հրեա լինելու համար Օդեսայում վիրավորել են, պապն էլ ապտակել է վիրավորողին և դրա համար սպանվել է: «-Հայրս քաջ էր, բայց հրեա էր, իսկական հրեա, ճարպիկ, հարմարվող, գործունյա... Նա երկու ռուբլով հասավ Պետերբուրգ, իսկ մեռնելիս ուներ երկու միլիոն: Եվ ազգանունն էլ հարմար գալիս՝ Գոլդբերգ: Գիտե՞ս ինչ է նշանակում:

Սողոմոնը կրկին գուրգուրեց նրա մատները» (էջ 148):

Վեպի հեղինակը տիրապետում էր թուրքերենին, դրա համար էլ վեպում տեղին օգտագործում է թուրքերեն նախադասություններ ու բառեր, որոնց շնորհիվ պատումը դառնում է առավել ներգործող ու տեսանելի:

Վեպում շարունակ պատվում է կորցված երկրի կարոտը: Անգամ Փարիզում՝ մի հայի տանը, թավայի մեջ թխած լավաշը տեսնելով Սողոմոնը կարոտում է իր մոր թխած լավաշին. «Սողոմոնը չէր ուզում լսել, Սողոմոնն ուզում էր հավատալ, որ ափսեի մեջ իսկական լավաշ է՝ դանակով կտրտած, և նրա մեջ կարող է փաթաթել խորովածը: Եվ նրա մեջ կարող ես պանիր դնել, թարխուն ու կանաչ սոխ... Ու դրանով կբուրի Երկիրը» (էջ 301):

Ահա, թե ինչպես է եղեռնի վերապրած հայը Սողոմոնին բացատրում հայրենիք բառը. «Ես հայ եմ, և Հայաստան եմ ուզում, իմ տունն եմ ուզում: Գտա՛, Սողոմոն, հայրենիքը նա է, որ չես զիջի ոչ ոքի, ոչ մի Աստծու, ոչ մի դավանանքի, ոչ մի գեղքի» (էջ 95-96):

Ռուսական զորքերի Թուրքիայից նահանջելուց հետո՝ հայ կամավորականները ցրվում են՝ Սողոմոնը գնում է Պոլիս՝ հուսալով իր գերդաստանի 85 անդամներից որևէ մեկին գտնելու: Ավա՛ղ, ոչ մեկը չկար այլևս: Նա մեկնում է Եվրոպա՝ Թալեաթից վրեժը լուծելու: Սողոմոնը

հայկական խաչքարի առաջ երդվել էր. «Երդվում եմ՝ Աստծո, տուն չունեցող այս մարդկանց, իմ ավեր երկրի առաջ, երդվում եմ» (էջ 247):

«Ծաղիկներս մնացին հեռվում» վեպի երրորդ մասը պատկերում է Սողոմոնի դեգերումները Թալեաթին գտնելու և վրեժը լուծելու սրբազան երդումն իրագործելու համար:

Գրողը պատկերում է, թե ինչպես Քեմալ Աթաթուրքը ցեղասպանությունը կազմակերպած թուրք պարագլուխներին դատապարտում է մահապատժի, իրականում նրանց հեռացնելով Թուրքիայից և նրանց հետ սերտ կապեր պահպանելով:

Սողոմոն Թեհլերյանը Փարիզի հայոց եկեղեցու առաջնորդարանում տեսնում է Կոմիտասին, որը եղեռնի ահասարսուռ դեպքերին ականատես լինելով, համրացել էր և կտրվել իրական կյանքից: Սողոմոնը հանդիպում է նաև Մուսա լեռան հերոսամարտի մասնակցի, որը հուսահատ ու միաժամանակ անկոտորում վրեժով բացատրում է. «Մուսա լեռան մոտ կորցրի ընտանիքս և քառասուն օր վրեժ կրակեցի թուրքերի վրա, վրեժ...Մեզ ասում են՝ ինչպե՞ս դիմացաք քառասուն օր, ու չգիտեն, որ մի ամբողջ բանակի դիմացանք հենց դրանով...Մեր ամեն մի գնդակի մեջ մեջ թույն կար, հրդեհված տներ կային, հրդեհված եկեղեցիներ կային և մանուկների լաց...» (էջ 316):

Սողոմոն Թեհլերյանը Բեռլինում վերջապես «Նեմեսիս» կազմակերպության տված նկարով ճանաչում է Թալեաթին և սպանում Շարլոտենբերգ⁸ արվարձանում: Քանի որ սպանությունը կատարվել է 1921 թվականի մարտի 15-ին, գրողը այդ ցնցող դեպքն ու գարունը միմյանց հակադրելով ու համադրելով հուզիչ շեշտերով առաջ է տանում արդար դատի վիպասքը: Սողոմոնի դատավարության տեսարաններում հանդես է գալիս ցեղասպանության ականատես դոկտոր Լեպսիուսը, որն իր բողոքի ձայնն էր բարձրացրել հայ նահատակների համար:

Համաձայն երդվյալների որոշման՝ Սողոմոն Թեհլերյանը ճանաչվում է անմեղ:

Բոգդան Վերդյանը հայ դատի պաշտպաններից էր: 1987 թվականի ամռանը երկու ամսով գնում էի Մոսկվա: Նա մեր տուն եկավ Միխայիլ Գորբաչովին հասցեագրված մի նամակով, որի մեջ փաստերով ասվում էր, որ Ադրբեջանի պաշտոնաթերթը մշտապես Հայաստանի զինանշանը տպագրում է առանց Մասիս սարի պատկերի: Նա, որպես հայ գրող, մտավորական, խնդրում էր վերացնել այդ անարդարությունը: Ես խոստացա նամակը հանձնել համապատասխան մարմնին հենց Մոսկվա

⁸ Շուլենբերգն այժմ Բեռլին քաղաքի մեջ է- Ա.Դ:

հասնելու առաջին օրը և այդպես էլ արեցի: Սակայն այս նամակը դարձավ Ակսել Բակունցի «Նամակ ռուսաց թագավորին», և գրողը ոչ մի պատասխան էլ չստացավ:

Բոգդան Վերդյանը չտեսավ այսօրվա ազատագրված Արցախը, շեն ու գեղեցիկ Ստեփանակերտն ու Շուշին: Նա իր վեպը գրել էր, որ հայերի մեջ արթուն մնա երկու մեծ հայերի՝ Անդրանիկի ու Սողոմոն Թեհլերյանի ազատատենչ ու հայրենանվեր հոգին:

Թող նրա հոգին հանգիստ լինի՝ ողջ հայ ժողովուրդն այսօր կանգնած է Արցախի կողքին և երբեք չի մոռանա ազգակործան Մեծ եղեռնը:

Ա. ДОЛУХАНИЯН

ЧЛЕН-КОРРЕСПОНДЕНТ
НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

НЕЗАВИСОМОСТЬ АРЦАХА БЫЛА ЗАВЕТНОЙ МЕЧТОЙ БОГДАНА ВЕРДЯНА

Посвящается 100-летию Освободительной борьбы армян

Резюме

Богдан Вердян был уже известным именем в Союзе писателей Армении, когда написал свой лучший роман: «Цветы мои остались вдали».

В первые годы Арцахского движения писатель переиздал роман «Цветы мои остались вдали» с некоторыми преобразованиями.

Имя Согомона Тейлеряна навсегда останется в международных источниках, осуждающих геноциды, как воплощение праведного гнева и мести.

Богдан Вердян выбрал интересное заглавие для своего романа – «Цветы мои остались вдали». Цветы, которыми была так богата Западная Армения, символизируют как потерянную армянами украшенную цветами Родину, так и её невинных жертв – детей, женщин, девушек, юношей и стариков.

Многие части романа «Цветы мои остались вдали» посвящены освободительным битвам полководца Андраника и его добровольческих отрядов. Мастерски описаны боевые картины столкновений турок с отрядами добровольцев Андраника.

Богдан Вердян не увидел нынешнего освобожденного Арцаха, обустроенных и красивых Степанакерта и Шуши. Он написал свой роман,

чтобы среди армян остался жив свободолюбивый и патриотический дух двух великих армян – Андраника и Согомона Тейлеряна.

A.DOLUKHANYAN

CORRESPONDING MEMBER OF
THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

**THE INDEPENDENCE OF ARTSAKH WAS THE DEAREST DREAM
OF BOGDAN VERDYAN**

Dedicated to the 100th Anniversary of the Armenian Liberation Struggle

Summary

Bogdan Verdyan was already a well known name in the Union of Armenian writers when he wrote his best novel *My Flowers Remained Far Away*.

During the first years of the Artsakh movement the writer reprinted his novel *My Flowers Remained Far Away* with some amelioration.³⁶

The name of Soghomon Teylerian will stay forever in the international sources condemning genocides as the incarnation of righteous anger and vengeance.

Bogdan Verdyan chose an interesting title for his novel: *My Flowers Remained Far Away*. Flowers which enriched the nature of Western Armenia, symbolize either the lost homeland, beautified with flowers, of Armenians or its innocent victims: children, women, young girls and boys, old people.

Many parts of the novel *My Flowers Remained Far Away* are devoted to the liberation battles of commander Andranik and his detachments of volunteers. The fighting scenes of clashes between Turks and Andranik's volunteer detachments are masterly described.

Bogdan Verdyan had seen neither the nowadays liberated Artsakh nor the reconstructed and beautiful cities of Stepanakert and Shushi. He wrote his novel to keep awake among Armenians the freedom loving and patriotic spirit of two great Armenians: Andranik and Soghomon Teylerian.